

KAFDAĞI

Cilt:4, Sayı:2, Aralık 2019, 107-133

Gönderim Tarihi: 10.12.2019

Kabul Tarihi:20.12.2019

TÜRKİYE TÜRKÇESİNDE KÖKÜ AÇIK OLARAK GÖRÜLMİYEN KELİMELELER

The Words Whose Root Cannot Be Seen Obviously In Turkish

Jale ÖZTÜRK

Prof. Dr. Hatay Mustafa Kemal Üniversitesi
Fen-Edebiyat Fakültesi
Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, Antakya/HATAY,
ozturkj@gmail.com

ORCID ID:0000-0001-5243-8360

Çalışmanın Türü: Araştırma

Öz

Giderek gelişen insanlığın ihtiyaç duyduğu yeni kavramları karşılamak için dillerin büyük çoğunluğunda bilinmeyen karanlık dönemlerde oluşturulmuş köklerle, kelime türetme yoluna gidilir. Hint-Avrupa ve Hami-Sami dil ailelerinde kelime kökünde bükülmelerle kökün açık olarak görülemediği gövdeler türetilirken, Türkçe gibi eklemeli dillerde yeni gövdeler köke eklenen ekler yardımıyla yapılır. Sürekli devinim içinde olan dilde çeşitli değişimler görülür; dilin sürekli devinim içerisinde olması, zamanla bazı kelimelerde anlam daralmalarına, bazı kelimelerde anlam genişlemelerine ve bunun sonucunda da kelimelerin bilinen anlamı dışında farklı anlamlar kazanmasına, bazı kelime köklerinin canlılığını yitirmesine, hatta bazı kelimelerin ölmesine, bazı kelimelerin ise ses değişimi geçirmelerine neden olur. Eklemeli bir dil olan Türkçede türeme ve çekim sırasında kök değişikliği söz konusu olmadığı için, Türkçe kökenli kelimelerin kökleri açık olarak görülmekle beraber, zaman içinde geçirdikleri değişimler sonucu bazı kelimelerin köklerini açık olarak görmek mümkün olmamaktadır. Bu çalışmada ölçünlü dilde kullanılan kelimeler içerisinde bu şekilde kökü açık olarak görülmeyen kelimeler ve bu kelimelerin köklerinin açık olarak görülmeme sebepleri üzerinde durulmuştur.

Anahtar Kelimeler: gizli kelime kökü, gövde, ses değişimi

Abstract

In order to meet the new concepts that are required by the developing humanity, a great majority of languages derivate words through the roots formed during dark and unknown periods. In agglutinative languages such as Turkish, new stems are produced through the suffixes added to the root while the Indo-European and Semitic language families derivate stems in which the root cannot be seen obviously with bendings in the root. Being constantly in motion, language undergoes various changes. This constant motion causes the meaning of some words to narrow or widen, as a result of which the words gain different meanings, some word roots become weaker or even disappear and some words undergo a phonetic change. As the roots do not change during the word derivation and conjugation in Turkish, which is an agglutinative language, the roots of the words with a

Turkish origin can be seen obviously. However, it is not always possible to see the roots of some words obviously because of the changes they have undergone. This study focuses on the words used in the standard language whose roots cannot be seen obviously and the reasons why the roots of those words cannot be seen obviously.

Keywords: words with the disguised stems, trunk, sound change

Giriş

Sondan eklemeli bir dil olan Türkçede kelime türetme ve çekimi sırasında kök değişikliğe uğramaz. Bu nedenle kök, kelimenin başında açık olarak görülür. İsim ve fiil gövdelerinde kökün açık olarak görülmesi Türkçenin karakteristik özelliklerinden biri olmasına rağmen Türkiye Türkçesinde kökleri açık olarak görülmeyen kelimelere rastlamak mümkün olmaktadır. Bir başka deyişle kökün açık olarak görülebildiği Türkiye Türkçesinde, bazı kelimelerin eklerden sıyrılmış hâlleri tek başına bir anlam ifade etmemekte ve kök hâlleriyle kullanılamamaktadır. Açık olarak görülmeyen bu tür köklerden bazılarını farklı ekler olarak türemiş şekillerinden, bazılarını da ses olayları sonucundaki değişimleri izleyerek açığa çıkarmak mümkündür.

Kökün açık olarak görülmesi demek eklerden sıyrılmış hâliyle de bir mana ifade etmesi, isim köküyse tek başına veya başka ekler olarak kullanılabilmesi, fiil köküyse başka ekler olarak kullanılabilmesi demektir (Ergin, 1972, s. 113). Türkçede canlılığını yitirmiş olduğu için eklerden sıyrılmış hâlleriyle bir anlam ifade etmeyen, açıkça görülmeyen, eksiz veya ek olarak kullanılamayan aldıkları eklerle kaynaşmış kökler bu çalışmanın konusudur. Çalışma, geçirdiği ses değişimi sonucunda görülmeyen kökler, canlılığını yitirmiş ama farklı gövdelerde görebileceğimiz kökler, aldığı ekten hareketle görebileceğimiz kökler, türemiş şekil arasında anlam bağının zayıfladığı kökler, ikilemelerde yakın anlamlısı veya zıt anlamlısı ile birlikte kullanılan canlılığını yitirmiş kökler ve iki kelimenin birleşmesinden oluştuğu için görülmeyen kökler ana başlıklarında ele alınmıştır.

1.Geçirdiği ses değişimi ve ses olayı sonucunda açık olarak görülmeyen kökler:

ET'den günümüze kadar gerek BT'nin teşekkülü aşamasında gerek Türkiye Türkçesi döneminde sözcüklerde meydana gelen bir takım değişimler, bazı köklerin açık olarak görülmeyip adeta gizlenmesine neden olmuştur.

1.1.Ünsüzlerde meydana gelen değişimler sonucunda açık olarak görülmeyen kökler:

1.1.1. Ön seste ünsüz değişimleri:

1.1.1.1.Asli şeklini koruduğu için görülmeyen kökler:

1.1.1.1.1. b- > v- / b-***barış:**

Köktürk kitabelerinde asli olarak -v- ünsüzü yoktur. Köktürkçedeki iç ses ve son ses -b- ünsüzleri Uygurcada süreklileşerek çift dudak ünsüzü olan -w- sesine dönüşmüştür, *ab* > *aw*, *sab* > *saw*, *sebin-* > *sewin-* (Gabain, 1988, s. 39). Karahanlı Türkçesinde bu ünsüz -w-, -w olarak devam eder (Ercilasun, 2015, s. 343). Harezmi Türkçesinde ise söz içi ve söz sonu -b-sesi Karahanlı Türkçesindeki gibi *ewürmek*, *ewmek*, *sewmek* (-w-, -w) şekilleri yanında, “*sevmek*” gibi tek dudak -v-‘li kullanımlar da görülür (Ata, 1998, s. 141- 368). Eski Anadolu Türkçesinde ise bu -w- ünsüzünün yerini tamamen tek dudak -v-, -v ünsüzünün aldığı görülmektedir. Günümüz Türkiye Türkçesindeki iç sesteki ve son sesteki -v-, -v ünsüzleri çoğunlukla -b > -w > -v; -b- > -w- > -v- şeklinde bir gelişim gösteren ünsüzlerdir. KK *eb* > EUT *ew* > EAT *ev*; KK *seb-* > EUT’de *sew-* > EAT’de *sev-*; KK *tebe* > EUT *tewe* > EAT *deve* ve *yabız* > *yawız* > *yavız* > *yavuz* gibi. Ön seste ise genel olarak Türkçe kökenli kelimelerde v- ünsüzü bulunmaz, ancak EAT döneminde ön sesinde b- ünsüzü olan üç kelime kökü *ber-* > *vir-*, *bar* > *var*, *bar-* > *var-* şeklinde değişim geçirmiştir. Bunlardan *bar-* fiili ile türetilmiş olan *barış* ve *barış-* kelimeleri arkaik olarak kalmış b- > v- değişimi geçirmemiştir (Timurtaş, 1977, s. 54-55). Bu sebeple bu kelimelerde kök açık olarak görülmemektedir.

1.1.1.1.2.b- > p- ~ b-***ET bek / berk (EUTS) > TT pek**

p- ünsüzü ET’de ön seste bulunmayan ünsüzlerden biridir, ancak Türkiye Türkçesinde Anadolu’ya göç eden çeşitli boyların veya Anadolu’daki bazı toplulukların dillerinin etkisi ile az sayıda kelime ön seste b- > p- değişimi olmuştur. Kelimenin *bek* şekli DLT’de *bek* “Sağlam, muhkem, sıkı” olarak, aynı kökün *berk* şekli de “Muhkem, sağlam, muhafazalı, saklanmış” anlamı ile görülmektedir (Ercilasun-Akkoyunlu, 2015, s. 581-583). Türkiye Türkçesinde *bek* kök ailesinden b- > p- değişimi ile *pek*, aslî ön sesi korumuş olarak *bekçi*, *bekle-*, *bekleşmek*, *beklet-*, *beklen-*, *berk*, *berkit*-kelimeleri görülmektedir. Kaşgarlı *bek’in* aslî olduğunu ve -r-‘li şeklin sonradan ortaya çıktığını belirtir (DLT I, 1992, s. 349). DLT’de bu türemiş şekillerden *bekçi* örneği görülmemektedir. Kelimenin kökü de b- > p- değişimi geçirdiği için aslî şeklini koruyan türemiş şekillerinde kök açık olarak görülmemektedir[u1].

1.1.1.1.3. k- > g-

ET’de kelime başında g- /ğ- ünsüzü bulunmamaktadır. Ön seste

k-/k- > g-/ğ- değişimi Oğuz grubunda görülen bir değişimdir, ancak ön seste görülen bu ötümlüleşme olayı Oğuz grubunda karışıklık gösterir. Ön damak ünsüzü k-'nin tek tük kelimelerde farklılık gösterse de genel olarak Azerbaycan Türkçesi ve Türkmen Türkçesinde Türkiye Türkçesindeki gibi g-'nin dönüştüğü görülür. Bu durum *keçi, kelebek, kemik kendi, kim, kişi, kir, köpek, kötü, kömür* gibi az sayıda kelime haricinde TT'de sistemlidir. k-'nın ğ-'ya dönüşümünde ise Oğuz grubunda bu durum görülmez, Azerbaycan Türkçesi ve Türkmen Türkçesinde k- > ğ- sistemli olan değişim Ölçünlü Türkiye Türkçesinde görülmez, ön ses k- korunur, TT ağızlarında ise k- > ğ- değişimi sık görülen bir değişimdir. Ölçünlü TT'de işte bu k- > g- değişimi geçirmiş kelimelerin bazıları özgün seslerini korumuş ve zaman içerisinde anlam kaymasına uğrayan bu kelimelerin kökü açık olarak görülmez olmuştur.

***kömür köm- > TT göm-**

Kelime ET *kömür* Clauson (1972, s. 723) ve Tietze (2016, s. 394) kelimenin kökü ile ilgili olarak *köm-* kökünden gelebileceği gibi *köy-* (yanmak) kökünden de gelebileceği görüşündedirler. Eren ise Ramstedt, Räsänen, Brockelmann, Clauson, Ligeti, Bazin'in kelimenin Türkçe *köm-* geldiğini ileri sürdüklerini, Egorov'un ise kelimenin *köy-* kökünden geldiği görüşünde olduğunu belirterek, Tarihi ve çağdaş lehçelerden sadece Tatarcadaki *küymür* şeklinin *köy-* kökünü düşündüğüünü söylemektedir (1999, s. 256-257). Bu durumda kelimenin kökünün *köm-* olduğunu varsayarsak, *köm-* fiili TT'de k- > g- değişimi geçirmiş şekli *göm-* canlı olarak kullanılırken, aynı kökten ön ses k- > g- değişikliğine uğramayıp k- ön sesi koruyan *kömür* kelimesinin kökü açık olarak görülmemektedir.

****köz > közleme > TT gözleme**

“Közlenerek pişirilen börek” anlamındaki *gözleme* kelimesi, *köz* “Küçük kor parçası” köküne +le isimden fiil yapım eki ile fiil ve *közle-* fiilinden –me isim-fiil eki ile kalıcı isim yapılmış bir kelimedir. Asli ön sesini koruyan *köz* şekli ölçünlü dilde canlılığını korurken ön ses değişikliği geçirmiş (k- > g-) türemiş şekli olan *gözleme* kelimesinde kök açık olarak görülmez. Kökü görebilmek için bu ön ses değişikliğini fark etmek gerekir (Akar, 2019, s. 155).

1.1.1.1.4. t- > d- ~ t-

ET'de ön seste d- sesi yoktur. Ön seste t- > d- değişimi Oğuz grubunda görülen bir değişimdir ve bu ön seste görülen ötümlüleşmeler Oğuz grubunu diğer Türk lehçelerinden ayıran önemli özelliklerdendir (Şahin, 2003, s. 47). EAT'de günümüze göre d- ile başlayan kelimeler daha çoktur. EAT döneminde aynı kelimenin hem t-'li hem d-'li şekilleri

bile kullanılmaktadır: *taş/daş, tolu/dolu, turmak/durmak* (Ergin, 2009, s. 91). Günümüz TT’de işte bu t- > d- değişimi geçirmiş kelimelerin bazıları özgün seslerini korumuş ve zamanla anlam kaymasına uğrayan bu kelimelerin kökü açık olarak görülmez olmuştur.

****tüne- tüne-** fiilinin kökü ET’deki “Gece” anlamındaki *tün* kelimesidir. Günümüz Türkiye Türkçesinde kelimenin ön sesinde meydana gelen ötümlüleşme olayı sonucunda t- > d- ‘ye dönüşerek *dün* şekline dönen kelime, aynı zamanda anlam kayması ile “Bir gece önceki gün” anlamında kullanılmaktadır. Bu sebeple kelimenin asli sesini ve anlamını koruyan *tün* kökünden +A- isimden fiil yapma eki ile türemiş olan “Kuşların, tavukların genel olarak kanatlıların gecelemesi” anlamında kullanılan *tüne-* kelimesinin kökü açık olarak görülmemektedir. *tüne-<tün (İK)+ e-(İFYE)*

1.1.2. İç seste ünsüz değişmesi:

1.1.2.1. -p- > -k-

*ET tepme (EUTS) > TT tekme (TS)

ET’de *tepmek*: Tepmek, vurmak; çifte atmak (Caferoğlu, 1968, s. 234), OT’de *tepmek* “Tekme atmak, tekmelemek, tepmek”(Ercilasun, 2015, s. 69), 17.. Yüzyıl Osmanlı Türkçesinde *tepmek urmak, tepmek* (Tulum, 2011:1753). Uygurcada, Karahanlı Türkçesinde ve 17. Yüzyıl Osmanlı Türkçesinde *tepmek* şeklinde olan kelime Ölçünlü Türkiye Türkçesinde *tekme* biçimine dönüşmüştür. Bu değişim yan yana gelmiş iki dudak ünsüzünün aykırılışmasıdır. Dilde en az çaba yasası ile benzeşme eğilimi daha yaygındır, bu konuda benzeştirme örneklerinin çok olduğu bir dil (Karaağaç, 2012, s. 110-111) olan Türkçede az da olsa çok çaba isteyen aykırılışma gibi değişim örnekleri de görülmektedir (Öztürk, 2018, s. 2182-2208). Bu değişim kök ünsüzünde olduğu için *tekme* kelimesinin kökü açık olarak görülmemektedir.

1.1.2. 2. -t- > -δ- > -y-

* ET badruk > TT bayrak

Eski Uygur Türkçesi Sözlüğünde *badruk* “Bayrak”, *badmak* “Batmak”, *batma* “batmak” *batılmak* “batmak, batmış olmak” (Caferoğlu, 1968, s. 30) madde başlarından anlaşılacağı üzere ET’de *bad- ~ bat-* “*Batmak*” anlamında ses değişimi gösteren iki biçimle karşı karşıya olduğumuzu göstermektedir. DLT’de *batrak* “Savaşçının alameti olan, ucunda ipek parçası bulunan sırık, bayrak” (Ercilasun, 2016, s. 578) olarak anlam bulan kelime ile ilgili olarak Eren ise Türkçe *batır-* kökünden gelen kelimenin Orta Türkçede *batrak, batır-ak* şeklinde türediğini ve kelimenin *batırak > batrak > badrak > bayrak* olarak günümüze geldiği görüşündedir. Ancak, Eren *bat-* kökünden değil *batır-*

kökünden söz etmektedir. (Eren, 1999, s. 44). Eski Uygur Türkçesi Sözlüğündeki *bad-* ~ *bat-* “Batmak” (Caferoğlu, 1968, s. 30) ikili biçim birimleri, söz konusu kökün *batır-* değil de *bat-* olduğunu düşündürmektedir. Bu sonuca göre *bayrak* kelimesi de kökü açık olarak görülmeyen kelimeler içinde sayılabilir.

1.1.2. 3. n/ η > m

*koṅṣu / koṅṣu / koṅṣu > komṣu

Kelimenin Mukaddimetü’l Edeb’de *koṅṣu* “Komṣu”(Yüce 1993:147), DLT’de *koṅṣu* ve *koṣnu* (Ercilasun, 2015, s. 728- 731), NF’de *koṅṣu* ve *koṅṣu* (Ata, 1998, s. 254), DK’de *koṅṣu* ve *koṅṣu* (Ergin, 1991, s. 189) şekillerine rastlanmaktadır. Kelimenin kökeni ile ilgili Eren *konuş-* fiilinden -i/i; -u/-ü ekiyle yapıldığını (1999, s. 250) belirtmiş, Gülensoy *kon-* yerleşmek, konmak fiilinden -uş işteşlik eki ve -u fiilden isim yapım eki şeklinde izah ediyor (2007, s. 536 Tietze de *koṅṣu/ koṅṣu* ve *komṣu* şeklinde üç farklı kullanımına yer verdiği *komṣu* kelimesine “Yakında oturan” anlamını vermiş ve Clauson ve Eren’in tanıklığı ile *kon-* fiilinden geldiği görüşünü ifade etmiştir (2016, s. 362). Kelimenin *ko-* > *kon-* > *konuş-* > *konuşu* > *koṅṣu / koṅṣu* > *komṣu* gelişiminden hareketle Türkiye Türkçesindeki *komṣu* kelimesi de kökünü gizleyen kelimelerdendir denilebilir.

1.1.2. 4. -zd- > -sd- > -st-

*iste-

Bu kelime iz “Bir şeyin geçtiği veya önce bulunduğu yerde bıraktığı belirti, nişan, emare” köküne isimden fiil yapım eki + tegetirilerek *izte-* şeklinde türetilen kelimedeyse, -zt- > -st- şeklindeki bir ötümsüzlük uyumu etkisiyle *iste-* şekline dönüşmüş ve kelime “Peşisıra gitmek, aramak” anlamından “Bir şeyi arzu etmek, bir şeyin yapılmasını talep etmek, dilemek” (<http://www.lugatim.com-26/11/2019>) anlamını kazanmıştır. Geçirdiği ses değişimleri ve anlam genişlemesi sonucunda kelimenin kökü açık olarak görülmemektedir.

1.1.3. Ön seste aslî ünsüzün korunması + iç seste ünsüz değişmesi sonucunda:

k- > k- , -mm- > -mb-

*kömme > kömbe

ET’de ön seste g- ünsüzü yoktur, BT’ de ön ses k-’ler ötümlüleştirek çoğunlukla g-’ye dönüşmüştür. ET’de *köm-* (EUTS) olan kelime günümüz TT’de *göm-* (TS) şeklindedir. Kül içine gömülerek yapılan çörek veya böreğe de *köm-* fiilinden *kömme* kelimesi türetilmiştir.

Nitekim DLT’de *köm-* fiiline Kaşgarlı iki ayrı anlam vermiştir, birincisi “(ölü vb.) gömmek” ikincisi ise “(ekmeği pişirmek için) küle

gömmek” (Ercilasun - Akkoyunlu, 2015, s. 736). Türkiye Türkçesinde çörek veya böreğin yapımındaki usullerin çoğalması ile olabilir, kelimenin kök anlamı ile bağı kopmuş ve k- > g- değişimi geçirmeden aslı şeklini korumuş; yine aynı sebeple yabancı bir kelimeyi Türkçeleştirir gibi ikiz ünsüzden uzaklaştırmak için -mm- > -mb- şeklinde ünsüz aykırılışması ile *kömme* kelimesi *kömbe* şekline dönmüştür. Kelime Türkiye'nin çeşitli yörelerinde "Bir tür çörek, mayalı ekmek veya iki sac arasında pişirilen börek"(DS) anlamı ile kullanılmaktadır. TT'de canlı bir kök olan *göm-* fiilinden türediği hâlde kelimenin kökü açık olarak görülmemektedir.

1.1.4. Ünsüz düşmesi sonucunda görülmeyen kökler:

-l- > Ø

<*getir-

ET *kel-tür-* > EAT *getür-* > TT *getir-* (Banguoğlu, 2015, s. 61). Geçişsiz *kel-* fiilinin *-DUR-* ve *-Ur* faktitif ekleri ile ET'de *kelür-* ve *keltür-* olarak iki şekilde geçişli yapıldığı görülmektedir (Caferoğlu, 1968, s. 104). EAT'de k- > g- değişimi ve -l- düşmesi ile kelime *getürmek* (Özçelik, 2016, s. 855) olan kelime, Osmanlıca döneminde dudak uyumuna uyarak TT'ye *getir-* şekliyle geçmiştir. -l- düşmesi sebebiyle kelimenin kökü açık olarak görülmemektedir.

1.1.5. Ünlü + ünsüz düşmesi sonucunda görülmeyen kökler:

***karındaş > kardaş > kardeş**

Kitabelerde görülmeyen *karındaş* kelimesi Eski Uygurcada bugünkü anlamı ile 'kardeş' (Caferoğlu, 1968, s. 168) görülmektedir. DLT'de Kaşgarlı kelimeye "Aynı karından olan iki çocuk, karın arkadaşı." karşılığı verilmiş (Ercilasun - Akkoyunlu, 2015, s. 687), kelime KB'de yine aynı anlamdadır (Arat, 1979, s. 225), Harezmi Türkçesinde kelimenin *karındaş* şekli ile işlek olarak kullanıldığı görülmektedir (Ata, 1998, s. 202), kelime aynı şekliyle Dede Korkut Hikâyelerinde de geçmektedir (Ergin, 1991, s. 172). Osmanlı döneminde XV. Yüzyıldan itibaren *karındaş* ve *kardaş* (Tar. S.) biçimleri tespit edilen kelime, Ölçünlü Türkiye Türkçesinde *kardeş* (Ergin, 2009, s. 167) şeklinde olan kelimenin kökü, düşen iki ses (/IN/ > Ø) sebebiyle açık olarak görülmemektedir.

1.1.6. Ünsüzlerin yer değiştirmesi sonucunda görülemeyen kökler:

g-r-s-t- > g-s-t-r- *

***göster- < gör- se-t-**

Timurtaş (2007) kelimenin, ağızlardaki kullanımlardan hareketle, aslı şeklinin *görset-* olduğunu ölçünlü dilde ise ünsüzlerde meydana gelen göçüşme sonucunda *göster-* olduğunu söylemektedir. Gülensoy (2007) da

kelimeyi körgüz-şeklinden ve -rs- > -s-t- göçüşmesi ile açıklamaktadır. Tietze kelimeye “ Göstermek” anlamı verdikten sonra, ET ‘de Clauson’un tanıklığı ile kör-se- “ görmek istemek”+ -t (faktitif) şeklinde kelimenin oluştuğunu ve karşılığının da *göster-* olduğunu belirterek *göster-* fiiline gönderme yapmış. *Gösterme* maddesinde ise, “*Gördürmek, birinin görmesine imkan vermek, gözüne sokmak*” anlamı verdikten sonra < *görsset-* fiilinin metathetique varyantı diyerek asli şeklin *görsset-* olduğunu ifade etmiş olmaktadır (Tietze, 2016, s. 268-269).

Tarihi ve Çağdaş Türk lehçelerinde kelimenin iki farklı şekli görülmektedir.

Tablo 1: Tarihi Türk Lehçelerinde *göster-* Fiili

Köktürk T.	-	-
Uygur T.	-	-
KH (KB /AH / DLT)	-	-
NF	Körgüz-	
CC	Körgüz-	
ME		Közügür-
KTS	Körküz-	
KKZ	Körgüz-	
DK		Göster-
ÇT	Körgüz-	

Köktürk, Uygur ve Karahanlı metinlerinde fiilin her iki şekli de tespit edilmemiştir.

Tablo 2: Çağdaş Türk Lehçelerinde *göster-* Fiili

Hakas T.	Körgis-
Şor T.	Körgüs-
Başkurt T.	Kürhat-
Kazak T.	Körset-
Kırgız T.	Körsöt-
Özbek T.	Körset-
Yeni Uygur T.	Körset-
Türkiye T.	Göster-
Azerbaycan T.	Göster-
Türkmen T.	Görkez-

Her iki tabloya bak nca tarihi lehçelerde Köktürk, Uygur ve Karahanlı metinlerinde tespit edilmeyen fiilin Dede Korkut Hikayelerindeki *göster-* şekli dışında taranan diğer eserlerde körgüz- ve közügür- şekilleri tespit

edilmiştir. Bu iki farklı şeklin ortaya çıkması Türkçede z>r veya r>z değişmesi yani rotasizm ve zetasizm sebebiyledir, -guz- / -gur- eki de bu iki şeklin ortaya çıktığı eklerdendir (Demirel, 2017, s. 143-160) tarihi lehçelerde beş ÇTL'de sekiz lehçede *kör-* kökünden türemiş şekle karşılık, *köz/ gös* şekli ise tarihi lehçelerde iki lehçede ÇTL'de ise yalnız Türkiye Türkçesi ve Azeri Türkçesinde tespit edilmiştir. Kars, Erzurum ve Ordu gibi Anadolu ağızlarındaki *görset-* (DS) şekilleri de kelime kökünün *kör-* olduğunu düşündürmektedir. Kelimenin kökeni ile ilgili iki farklı görüşten biri *kör-* 'ten alıp *kör-se-t-* > *göster-* şeklinde metatezle olduğu şeklindedir (Timurtaş, Tietze), ikinci görüş ise kelimenin *köz* > *közder-* > *kösder-* > *köster-* > *göster-* şeklinde bir gelişim süreci geçirdiğidir. Her iki hâlde de ÖTT'de *göster-* kelimesinin kökünün ses değişimi sonucunda gizlendiği gerçeğini değiştirmez. Kelimenin Türkiye Türkçesindeki ve Azerbaycan Türkçesindeki şekillerinden hareketle *kö-* > *kö-z* > *göz* > *gözde-* > *gözde-r-* > *gösder-* > *göster-* şeklinde bir gelişme ile aynı kökten, aynı anlamda farklı bir kelime türettiği de düşünülebilir. Bu şekilde olsa dahi bu çalışmada yer alabilecek şekilde kökünü gizlemiş bir kelimedir.

1.2.Ünlülerde meydana gelen değişimler sonucunda açık olarak görülmeyen kökler:

1.2.1. -ı->-i değişimi geçirdiği için açık olarak görülmeyen kökler:

***bıç- / bıçkı**

Kitabelerde *bıç-*(kesmek, biçmek), *bıçak* (bıçak) *biçek* (bıçak) örneklerinden *biçek* dışında ince ünlülü şekil tespit edilmemiştir (Ergin, 1972, s. 80). Uygurcada ise *bıç- bıçgu/ bıçku* (*bıçkı, bıçak*), *bıçak* (*bıçak*), *bıça* (*yırtık, yıتما*), *bıçılmak* (*biçilmek*), *bıçmak* (*biçmek, kesmek*), *bıçtaçı* (*cellat*), *bıçumak* (*kesmek*), *bıçuşmak* (*kesişmek*) şekilleri yanında *biçek* (*bıçak*) ve *biçmek* (*biçmek*) örnekleri tespit edilmiştir (EUTS). Örneklerin daha çok kalın ünlülü olması asli şeklin kalın ünlülü olduğunu ve dönem içinde kök ünlüsünün incelmeye başladığını düşündürmektedir. Türkiye Türkçesinde ise *bıç-* kök olarak kullanılmazken ince ünlülü şekli olan *biç-* kök olarak kullanılmakta ve *biçerdöver*, *biçki*, *biçim*, *biçimsiz* gibi kelimeler bu kökten türemiştir. Buna karşılık *bıçak*, *bıçkı*, *bıçkın* ve *buçuk* kelimeleri de *bıç-* kökünden türemişlerdir. Bu durumda çekime girmeyen *bıç-*şeklinden türemiş olan kelimelerin kökleri açık değildir.

***bıçak < bıç- ak**

bıç-: Fiil kökü, *-ak*: Fiilden isim yapım eki şeklinde türemiş olan kelimenin kökü ölçünlü dilde türememiş hâliyle çekime girmediği için kök açık olarak görülmemektedir.

***bıçuk < bıç-uk**

bıç-: Fiil kökü, -uk: Fiilden isim yapım eki şeklinde türemiş olan kelime -ı-u- sıralanışındaki ünlüler gerileyici benzeşme ile -u-u olmuş ve *buçuk* şekline dönüşen kelimenin kökü açık olarak görülmez olmuştur.

***bıçkın < bıç-kın**

bıç- fiil kökünden -GIn / -GUn fiilden isim yapım eki ile türemiştir (Tietze, s. 2016:685).

1.2.2.-i- > -ı- değişimi geçirdiği için açık olarak görülmeyen kökler:

***isilik**

ET ve OT'de *isi-* (EUS, ETG) şeklinde ünlüleri ince olan bir kök iken¹ TT'de ünlüleri kalınlaşmış ve *ısı-* şekline geçmiş ve kelimenin *ısın-*, *ısıt-*, *ısıtıcı*, *ısı* (< ısı-g) gibi türemiş şekilleri işlek olarak kullanılmakta iken bu fiil kökünün ince ünlülü arkaik şekli yalnız *isilik* kelimesinde görülmektedir. *isiglik* < *isi-g+lik*, *isi-* fiil kökü üzerine sırasıyla -g fiilden isim yapım eki, +lik isimden isim yapım eki ile kelime türetilmiştir ve kelime Türkiye Türkçesinde -g-'nin düşmesiyle *isilik* " Terlemekten veya sıcağın vücutta meydana gelen küçük pembe kabarcıklar." anlamında bir kelime olarak kullanılmaktadır. Kelimenin *isi* şeklindeki kökü açık olarak görülmemektedir.

1.2.3. -a- > -e- -~a-ı- > -e-i- değişimi geçirdiği için açık olarak görülmeyen kökler:

***yaş + ar- (EUTS) > yaşar-~yeş + er-**

Asli şekli *yaş* olan kelime, bugün Türkiye Türkçesinde *yaş+ar-* ve -ş- ünsüzünün inceltici etkisi ile aynı kökten bir de *yeşer-* fiilini türetmiştir. Ölçünlü dilde *yeş-* şekliyle çekime giremediği için *yeşer-* fiilinin kökü açık olarak görülmemektedir.

***yaşıl > yeşil**

Aynı durum *yeşil* kelimesi için de geçerlidir. ET *yaşıl* (EUTS) Tarama Sözlüğünde 14, 15, 16. Yüzyıllarda kelimenin daha çok *yaşıl* şeklinin tanıkları görülüyor, *yeşil* biçimi ise *yeşilbaş tatar* (XVII. yüzyıl Cihannüma) ve *yeşilten* (XV. yüz yıl *Terceman*) şeklinde tanık gösterilmiş (Tar.S). Kelimenin *yeşil* şekli 17. Yüzyıl Türkçesi Sözlüğü ve Söz Varlığı (Yüce, 2011, s.1894) adlı çalışmada *yaşıl* ve *yeşil* olarak iki maddede

¹ Eski Uygur Türkçesi Sözlüğünde *isimek*, *isig* *isiglig*, *isiglig*, *isidmek*, *isinmek*, *isitmek* şeklinde altı madde başında ince ünlülü kök ve türevleri, bir de ısınmak şeklinde kalın ünlülü şekli görülmekte; Eski Türkçenin Grameri adlı eserde ise *isig* ve *isin-* şeklinde ince ünlülü iki türevi; DLT' de *isi-*, *isig*, *isiglemek*, *isiglik*, *isin-*, *isirgen-*, *isışmek*, *isitmek* gibi ince ünlülü kök ve türevleri görülmektedir. Bu örneklerden hareketle Türkiye Türkçesinde *ısı-* şeklinde olan kökün ET'de *isi-* şeklinde olduğu söylenebilir.

görülse de *yaşil* şeklinin dallanmalarına rastlanmazken, *yeşil* şeklinin *yeşil böcek*, *yeşil çardak*, *yeşil düşek*, *yeşil geyen*, *yeşilistân*, *yeşillenen*, *yeşillenmek*, *yeşillik*, *yeşil ot*, *yeşil yaprak* gibi dallanmaları görülmektedir. Bu örnekler kelimenin *yeşil* şeklinin yaygınlaşmasının 17. Yüzyılda olduğunu gösteriyor.

Dil *yaşar-* kelimesini ‘ıslanmak, nemlenmek’ anlamı ile korurken, bir yandan da *yeşer-* şeklinde ön ünlülü ikinci bir biçim oluşturarak “Yaprak vermek, yapraklanmak; yeşil renk almak, yeşillenmek; canlanmak, yeniden ortaya çıkmak” anlamlarında yeni bir dal ortaya çıkarmıştır. *Yeşil* kelimesinde *yaşil* şekli kullanımdan kalkmış, yaygın kullanım *yeşil* şekline geçmiştir. Ancak sonuçta *yeşer-* ve *yeşil* kelimelerinin kökü açık olarak görülmemektedir.

1.2.4. u-u > i-i- değişimi geçirdiği için açık olarak görülmeyen kökler:

*için

Bu edatın kökeni ile ilgili farklı görüşler vardır, Gabain <* uç- şeklinde bilinmeyen bir fiille –n zarf-fiil ekinin kalıplaşmasından oluştuğu düşüncesindedir *uç- > *üç- (1988, s. 97). Hacıeminoğlu ise Bang, Ergin ve Banguoğlu’nun edatın *uç* “Son, nihayet, netice” ismine +n vasıta hâli eki getirilerek oluştuğu düşüncesinde olduklarını belirtir. Ancak kendisi bu yaygın görüşten farklı düşünen Korkmaz (2005, s. 94-97) gibi *uç* “Sebep” anlamında bir isimden +ı iyelik eki + n vasıta hâli kaynaşmasından olduğu görüşündedir (1982, s. 98). Gülensoy (2007, s. 425) da Korkmaz ve Hacıeminoğlu ile aynı görüştedir. Bu durumda fiilden türediği görüşünün pek rağbet görmediği anlaşılıyor. Ancak *uç* isiminden türediği görüşü yaygın olmakla beraber burada da *uç* “Son, nihayet, netice” isminden mi, *uç* “Sebep” anlamında, bilinmeyen bir isimden mi gelmektedir? Yani iki ayrı *uç* ismi olduğunu varsayarsak bu maddenin bu çalışmada yer almaması gerekir. Bang, Ergin ve Banguoğlu gibi düşünürsek bu çalışmada yer alabilecek bir kelimedir. “*için*” kelimesindeki *uç* kökü kalıplaşma ve ses değişimiyle açık olarak görülmemektedir. Tarama Sözlüğünde (2009, s. 3887-3889) *uç* kelimesine “. Son, nihayet, netice. 2. Kenar. 3. Hudut, serhat, sınır. 4. Sebep” anlamları verilerek *sebep* anlamı için *bulunca hasma sabret fursat ucun/ Alan ivdim dimiş kırk yılda öcün* (Güvahi TS XVI, s. 57) tanıklığı gösterilmiştir. Kamusu Türkî’de *uç* maddesindeki “1. Bir şeyin sivri tepesi.2. Kenar, taraf, yön. 3. Son, gayet, münteha. 4. Köşe. 5. Baş, tepe. 6. mc. Sebep, vecih, yüz.” anlamları içerisinde *sebep* anlamı da olduğu görülmektedir (Yavuzarslan, 2010, s. 1269).Yine 17. Yüzyıl Türkçesi Sözcükleri ve Sözlüğünde de *uç* kelimesinin karşılığı olarak “Baş, son,

nihayet, kenar, köşe, sivrilik, keskinlik, incelik, yön, yüz, doruk vb. ‘ yanında *sebeb*, *mucib*, *vech*, *yüz*, *haseb*, *yol*, *tarik*, *minval* gibi karşılıklar da verilmiştir (Tulum, 2011, s. 1793). Bütün bunlardan çıkan sonuç Türkçede *uç* olarak tek bir kök var ise bu kökten türemiş olan *için* kelimesi kökün gizlendiği bir kelimedir. Yok delillerini bulamadığımız bilinmeyen, “sebeb” anlamında ayrı bir *uç* kökü var ise, yine kökü gizli olmakla birlikte çalışmanın bu bölümünde değil de *canlılığını kaybetmiş kökler* bölümünde yer alıp almayacağı konusu bile şüphelidir. Sebeb anlamlı ayrı bir *uç* ismi var mı, yoksa bildiğimiz *uç* isminin anlam genişlemesiyle böyle bir anlamı mı oraya çıkmıştır? Bu sorulara cevap vermek gerekir. Mesele, sebeb anlamlı bir *uç* isminden gelmiş olabileceği düşüncesini öne sürenlerin bunun ayrı bir kelime olduğunu izah edememeleridir. Burada Türkiye Türkçesinde canlı olarak yaşayan *uç* isminden geldiğini düşünerek kelimedeki meydana gelen değişimleri şu şekilde izah edebiliriz:

*< uç+u+n şeklinde *uç* köküne gelen + n vasıta hâli ekiyle teşekkül eden bu kelime, kalıplaşarak edat işlevi ile görev yapan uydu kelime (yardımcı kelime) konumuna geçmiştir. Bu durumda kelime ile *uç* kavramı arasındaki anlam bağı zayıflamıştır. Daha sonra geçirdiği şu ses değişiklikleri ile kelimenin kökü açık olarak görülmez olmuştur.

1./ç/ ünsüzünün inceltici etkisi ile önce *uçun* > *üçün*

2.En az çaba yasası etkisi ile kelimenin yuvarlak-dar olan ilk ünlüsü düz-dar ünlüye dönüşmüş *üçün* > *içün*

3.Son olarak da ilerleyici benzeşme ile kelime bugünkü *içün* > *için* şeklini almıştır.

1.2.5. ü- > -i- değişimi geçirdiği için açık olarak görülmeyen kökler:

***bütün**

ET *büt-* (EUTS) > *bit-* (TS) Aslı ünlüyü koruyan türemiş bir şekil olan *bütün* gövdesinde kök açık olarak görülmezken ünlü değişimi geçirmiş kökten türeyen *bitki*, *bitkin*, *bitiş-*, *bitimsiz* gibi gövdelerde kök açık olarak görülmektedir.

1.2.6. ü- > -ö- değişimi geçirdiği için açık olarak görülmeyen kökler:

***ET bûrek > TT börek**

Gülensoy, Kütahya ağzında vurgusuz asli uzunluğunu koruyan kelimeler içerisinde bö:rek kelimesine yer vermiştir (1988, s. 25-26). Kelimenin ünlü uzunluğunu koruyan Hatay Ağzındaki *börek* (Öztürk, 2009, s. 41) örneği de bu durumu destekleyen örneklerdendir. Türkiye Türkçesinde görülen ses olaylarının bazıları aslı uzunluklarını bıraktığı

fonetik izlerdir (Başdaş 2010). İşte bu kelimedeki ü >ö ünlü genişlemesi de bu neviden bir ses olayıdır. *būr-* fiili, fiilden isim yapan –Ak eki ile *būrek* > sonra da ünlü genişlemesi ile *börek* şekline girince *bör-* şeklinde bir kök olmadığı için, kök açık olarak görülmemektedir.

1.2.7. -u- > -ı- değişimi geçirdiği için açık olarak görülmeyen kökler:

*bus- “Pusu kurmak, gizlenmek, saklanmak” (Arat, 1979, s. 117)
> pus-> pıs-> pus-ur-uk > *pısıruk* “Sıfat Tutuk, sünepe, aşırı çekingen, yüreksiz ve beceriksiz, ezik, girgin karşıtı”
([http:// www.tdk.gov.tr](http://www.tdk.gov.tr))

1.2.8. Ünlü düşmesi sonucunda görülemeyen kökler:

1.2.8.1. Başta ünlü düşmesi:

1.2.8.1.1.ı- > Ø

**isi-g* > *ısg* > *ısı* > *ısı + cak* > *Øsıcak*

ET’de *isi-* fiiline fiilden isim yapım eki getirilerek türetilen ismin BT’ye geçişi sırasında – g ünsüzü düşmesi ve kelimenin ünlüsünün kalınlaşması sonucunda *kelime ısı* biçimini alır. İlk hecesi tek bir ünlüden ibaret olan bu İki heceli kelimenin +cAk ekiyle genişlemesi sonucunda *ı-sı-cak* olmasıyla, dilin en kısa ve en dar ünlüsü olan –ı- ünlüsü genişleyen kelimenin yükünü çekemez ve bunun sonucunda da düşer. *ısıcak* olması gereken kelime, *sıcak şeklini* alır. Kök, ünlüsünden birini kaybettiği için de açık olarak görülmemektedir. Ancak ölçünlü dilde sıcak şeklinde olan kelimenin bazı ağızlarda (Çankırı, Sivas, Samsun, Konya, Muğla) ünlüsü korunmaktadır (DS).

**isi-* > *ısı-* > *ısı-t-ma* (KBS)

Benzer bir durum sıtma kelimesinde meydana gelmiştir. Bu kelimede yine aynı şekilde baştaki –ı- ünlüsünün genişleyen kelimenin yükünü çekememesi sebebiyle düştüğü görülmektedir. Sonuçta ünlüsünü kaybederek *sıtma* hâline geçen kelimenin kökü açık olarak görülememektedir.

1.2.8.1.2.u- > Ø

**um-u-t + lu* > *Ømutlu*

<um-ut+lu > mutlu (<https://www.nisanyansozluk.com>), Kararağaç da kelimenin kökeni için aynı görüştedir. *mutlu* < *um-ut+lu* > *mutlu* “Sevinçli” (2012, s. 127). *um-* > *um-u-t +lu* şeklinde fiilden isim ve isimden isim yapım ekleri ile genişlemiş olan kelimenin ilk hecesini oluşturan dar ünlü düşmüş ve kelime *mutlu* olmuş ve dil bu yolla yeni anlamda bir kelime türetmiştir. Çünkü Türkçede *umutlu* ve *mutlu* olarak aynı kökten aynı eklerle türemiş iki kelimenin olduğu görülüyor. Bu durum dilin yeni kavramları oluşturmak için türetme yanında ses değişim

ve düşmelerinden de yararlandığını göstermektedir. Kök ünlüsü düştüğü için aslında TT'de canlı olarak yaşayan kökü görmek mümkün olmamaktadır.

1.2.8.2. İç seste ünlü düşmesi sonucunda açık olarak görülmeyen kökler:

Türkçede vurgusuz orta hece ünlüsü düşme eğilimi gösterir, bu durum bazı türemiş kelimelerde kökün açık olarak görünmesini zorlamaktadır. Örnekler:

**dirlik* “Yaşayış,düzen; sağlık, huzur;geçim, nafaka” < tirig+lig > diri+lik (KBS) *kavuş-ak* > *kavşak* (KBS, Nişanyan), *yan-ıl-ış* > *yanlış* (Banguoğlu, 2015, s. 63-82), *besle-* < besi+le- (KBS).

Ölçünlü dilde canlılığını kaybettiği için görülmeyen kökler:

2.Canlılığını yitirmiş olup farklı türemiş şekillerindeki anlam ve ses benzerliğinden hareketle bulunabilen kökler:

2.1.Çatı ekleri ile kaynaştığı için görülmeyen kökler:

2.1.1.<*tük + e-

Eski Uygurcada *tükedü*, *tükegü*, *tükel*, *tükellig*, *tükemek*, *tükemeyük*, *tüketmek*, *tüketi* (EUTS) olarak türemiş şekilleri görülen kelimelerden EAT'de *tükel* (Ata, 1998, s. 440)“Hepsi, tamamı” kelimesinin Türkiye Türkçesine *tüket-* / *tüken-* şekilleri geçmiştir. Ayrıca Türkçede kelime köklerinin çoğunlukla tek heceli oldukları savından hareketle, zıt anlamlı kelimelerle teşkil edilmiş olarak değerlendirebileceğimiz *tek tük* ikilemesindeki “*tük*” de bu kelimelerin canlılığını yitirmiş kökü olmalıdır. <**tük* + isim kökünden +e- isimden fiil yapım eki ile *tüken-* ve *tüket-* fiilleri türemiştir. Türkiye Türkçesinde *tüket-* / *tüken-* kelimelerinin kökü olan <**tük* (veya <**tüke-*) aldığı çatı ekleri ile kaynaştığı için açık olarak görülmemektedir.

2.1.2.<*öğür + e-

öğren- / öğret- şeklindeki iki gövde bizi *öğre-* ‘ye kadar götürür. Her iki şekil de ET *öğren-* ve *öğret-* olarak görülmektedir (EUTS)“Alışmak ve alıştırmak” anlamındaki bu kelimelerden *öğren-* DLT'de görülmektedir. Gülensoy, kelimenin <**öğür* “sürü” anlamındaki bir kelimeden türemiş olabileceği ihtimaline yer vermiştir (KBS), Akar ise ET'de kullanılan *öğür* kelimesinden *öğür+e-* > *ögre-*“ ehlileştirmek” anlamında türetilen bir fiile -t çatı eki getirilerek *öğret-* şeklinde “Hayvanları eğitmek” anlamındaki bu kelimenin insanların eğitilmesi için de kullanılmış olduğunu ifade eder (2019, s. 217-218). Çatı ekleri ile kaynaşmış *öğret-* ve *öğren-* şekillerinden hareketle kelimenin köküne ulaşmak mümkün olacaktır. Bu düşünce ile çalışmada *öğren-/ öğret-* fiillerine yer verilmiştir.

2.1.3. <* tag- ~ tağı-

dağıl- / *dağıt-* / *dağınk* kelimelerinin anlam ilgisi ve ses benzerliği ile bu kelimeler *dağınk* < *dağ-ı-n-ı-k*, *dağıl-* < *dağ-ı-l* –“Toplu durumda iken ayrılıp birbirinden uzaklaşmak, parçalanarak yayılmak” , *dağıt-* “Dağılmasına sebep olmak” < *dağ-ı-t-* şeklinde çözülebilir. Yani –n-, -l-, -t- çatı ekleri almış bu kelimeleri çatı eksiz düşünürsek *dağ-* veya *dağı-* şeklinde bir köke ulaşmak mümkündür. ET’de ön seste d- ünsüzü olmadığına göre bu kökün ET’deki şeklinin <*tag- veya <*tağı- olduğu söylenebilir. Nitekim Tietze *dağıl-*, *dağıt-* ve *dağınk* kelimelerinin kökünün <* dağ- olduğunu söylemektedir (2016, s. 281-282).

2.1.4. <*töre-

diren- < *dire-n-*, *diret* ve *ayak dire-* gibi farklı şekillerden hareket ederek *dire-* kökünden *diren-* ve *diret-* kelimelerinin türediği görülür (KBS 2007, Tietze, 2016). Sadece *ayak diremek* şeklinde *dire-* kelimesinin çekime girebildiği görülmekte, tek başına *diredim*, *diriyorum*, *diremiş* gibi çekimleri ölçünlü dilde kullanılmadığı için bu çalışmada *dire-* kökü de açık olarak görülmeyen kökler içinde sayılmıştır.

2.1.5. <*abi- >awı- >avı- (KBS)

*avun- , avut-

Aldığı çatı eki ile kaynaşmış, bu sebeple de kökü açık olarak görülmeyen aynı kökten türedikleri anlamlarından açıkça belli olan iki fiil de *avun-* “Teselli bulmak” ve *avut-* “Bir kimseyi yatıştırmak, teselli etmek” fiilleridir. Sonuç olarak *avun-* ve *avut-* fiilleri çatı ekleri ile kaynaşmış birer gövdedir.

2.1.5. <*yıpra- n- ~ yıpra-t-

Kelimenin kökeni ile ilgili olarak iki görüşe rastlanmaktadır. Gülensoy kelimenin <* *érpé-* > *epré-* (göçüşme ile) > * *ıpra-* > * *yıpra-* şeklinde gelişim geçirdiğini öne sürüyor (KBS), ET’de *érpélmek* “Törpülenmiş, biçilmiş, kesilmiş” (EUTS) anlamındadır. Tarama sözlüğünde *eprimek* “Dağılıp ayrılacak hâle gelme”(*XVIII-XIV yüzyıl-Bürhan-ı Katı Tercümesi*) (2009) şeklinde tanık gösterilen kelime, DS’de de *eprimek* [*ebir-, ebri-, ebür-epir-, eprü-*] “Bozulmak, eskiyip çürümek, peltelenmek” (*Kr. Ve köyleri, Sv.:Ayvagediği, Ur., Mer.-İç.*) şeklinde görülmektedir (2017)

Nişanyan’a göre ise kelime DLT’de geçen *opra* kelimesinden gelmektedir (<https://www.nisanyansozluk.com/>). Kelimenin etimolojisi Gülensoy’un dediği gibi *erpe* > *epré-* ‘den de gelmiş olsa, Nişanyan’ın öne sürdüğü gibi *opra-* ‘dan da gelse bu çalışmada açık olarak görülmeyen kökten türemiş kelimelerdir.

2.1.6. <*bar-ı-n-

bar- “* Var olmak, (bir yerde) olmak, bulunmak” (KBS) > *barın-* < *bar-ı-n-* ve aldığı *-n-* çatı eki ile kaynaşmış *barın-* fiilinden *-ak* FIYE ile türemiş *barınak* <*bar-ı-n-ak* kelimeleri kökü açık olmayan kelimelerdendir.

2.2. Aldığı diğer eklerle kaynaştığı için görülmeyen kökler:

2.2.1. <*al “hile, aldatma”

Bugün sadece bulmacalarda sorulan al “Hile, aldatma” kelime kökü tek başına kullanılmazken bu kökten türemiş < *al+da-n-* ve < *al+da-t-* kelimeleri kökü açık olarak görülmeyen kelimelerdendir.

2.2.2. <*ay- “kendine gelmek”

ayıl- *aygın baygın, ayık-, ayık* gibi türemiş şekillerden de <*ay- kökünü görebiliriz. Nitekim Tietze *ayıl-* “Sarhoşluktan uyanmak, sarhoşluktan kendisine gelmek” fiilini < *ay-* fiilinin *-l-* orta *-dönüşkeni* şeklinde izah eder (2016, s. 507).

2.2.3. <*bel “işaret”

ET *belgü* “Alâmet, sembol, işaret, belge” *belgü-lüg* “Belirli, görünen, alâmetli, tanınan”, *belgürmek* “Belli olma, görünmek”, *belgürtmek* “Belirtmek, belli ettirmek”, *belgüsüz* “Belirsiz, alâmetsiz” (EUTS) türemiş şekillerin günümüz TT’deki biçimleri ise şu şekildedir:

**belgü-lüg* > *belgülü* > *belülü* > *bellü* > *belli* < *bel* “işaret”+*li* (İİYE)

**belgür-* < *bel* isim kökünden +*gü* isimden isim yapım eki ile *belgü*, +*r-* isimden fiil yapım eki ile *belür-* > ÖTT *belir-* fiili

**belgürt-* > *belgü+r-t-* > *belürt-* > *belirt-* O hâlde *belli*, *belir-* ve *belirt-* kelimelerinin aldığı +*li*, +*r-* ve *-t-* eklerinden soyutlanmış hâli olan “*bel*” bu kelimelerin ortak köküdür. *belle-* ve *bellek* kelimeleri bu kökten türemiş kelimeler olup *belgüsüz* > *belgisiz* kelimesi de arkaik (eskicil) biçim olarak görülmektedir. *Bel* açık olarak görülmeyen köklere dendir.

2.2.4. <*bay- “kendinden geçmek”

**bayıl-* ve *baygın* kelimeleri muhtemel olarak *bay-* diye bir kökten gelmiştir *baygın* < *bay-* “Kendinden geçmek” fiil kökünden fiilden sıfat yapan *-gın* eki ile yapılmış kelime (Tietze 2016:617) *bayıl-* < *bay-* “Kendinden geçmek” fiilinden *-l* eki ile orta dönüşken anlamda yapılmış fiil (Tietze, 2016, s. 618).

2.2.5. <*çıl ~ <*çıl-

çılgın ve *çıldır-* kelimeleri <*çıldır- “delirmek” fiilinin ettirgenlik *-dır* almış şekli <*çıl- “delirmek” fiilinin fiilden sıfat yapan *-gın* eki almış şeklidir (Tietze 2016, s. 211-212) Aynı fiilleri Gülensoy da <*çıl köküne bağlıyor, ancak o, bu kökü yansıma, ses taklidi bir isim

olarak değerlendiriyor. Her iki görüşe göre de *çıl* kökü bizim için açık olarak görülmeyen kök durumundadır.

2.2.6. <*gev-

ET <*kēb- (KBS) > kew- >kev- > gev- kökünden *gevele-* < gev-ele-“Lafı ağızda dolaştırmak”, *geviş* < gev-iş (-iş fiilden isim yapım eki) “Bazı hayvanların yutmuş olduğu yiyeceği tekrar ağzına getirerek çiğnemesi”, *gevşek* < gev-iş -ek (-ş- fiilden fiil yapım ek - Ak fiilden isim yapım eki) “Sıkı veya gergin olmayan, gevşemiş olan” kelimeleri türemiştir. Bu kelimeler de kökleri açık olarak görülmeyen kelimelerdendir.

2.2.7. <*il-“bağlamak , birleştirmek”

*Ölçünlü dilde *il-* fiili *ildim/ iliyorum/ ileceğim* gibi kullanılmamakla birlikte bu kökten türemiş gövdeleri karşılaştırarak köke kolayca ulaşmak mümkündür:

ilgi < il-gi (FK- FİYE) , *iliş-* < il-(i)-ş-(FK- FFYE) , *iliştir-* < il-(i)-ş-tir- (FK-FFYE-FFYE), *ilik* < il-i-k (FK- FİYE) ,*ilmek /ilmik* <il-mek (FK- FİYE), *ilginç* < il-gi+ıç², *ilinti* < il-i-n-ti (FK-FFYE-FİYE) *ilet-* <il-e-t- (FK-FFYE-FİYE), *ile* < il-e (FK- ZFE)

Uygurcada kelimenin *il-* ve *yil-* kökünden *ilinmek* “Yapışmak, asılmak, ilişmek, takılmak”, *ilintürmek* “ Astırmak, iliştmek, taktırmak”, *iliş* “ İlişme, takma yapışma”, *ilig* “İlik, asılmış, ilişik; *yilik* “İlik”, *yilim* “Tutkal, çiriş”, *yilinmek* “Yapışmak” kelimeleri türemiştir (EUTS). Bugün TT’de *il-* şekliyle çekime girmese de ET’den beri türemeye oldukça elverişli bir kök olduğu görülmektedir.

2.2.8.<*keng > gen “geniş”

ET’de *keng* “ Gen, geniş” (EUTS) > TT *gen(hlk)*, *genel*<*gen+(e)l*”Genel, umumi”(KBS), *geniş* <*gen+(i)ş*”Geniş”, *genleş-* < gen+le-ş-“ Bir cisim birleşimi ve yapısı değişmeden ısı etkisi ile hacimce büyümek” kelimelerinin anlamlarındaki ortaklık bu kelimelerin kökünün canlılığını kaybetmiş <*keng < gen olduğunu göstermektedir. O hâlde *genel*, *geniş*, *genleş-* kelimeleri kökleri açık olarak görülmeyen kelimelerdendir.

2.2.9. < kö-p- “ köpük olmak” (KBS)

<*köp- fiilinden -r fiilden fiil yapım eki ile *köpür-* ve <*köp- fiilinden fiilden isim yapım eki (ü)-k ile *köpük* kelimesi türetilmiş, her iki kelimenin eksiz hâli *köp-* tek başına çekime giremediği için canlılığını yitirmiş açık olarak görülmeyen bir köktür.

2.2.10. < *kurt-

² Yanlış türetilmiş bir kelimedir. İsim gövdesine fiilden fiil (-n)ve fiilden isim (-ç+) yapım ekleri getirilmiştir.

ET’de *kuşrul-* ~ *kurtul-*, *kurtgar-* ~ *kurtkar-* (Gabain 1988: 284); *kutgarmak* “*Kurtarmak*”, *kutgarmaglag* “*Kurtulmalık*” (EUTS) şekilleri görülen kelimenin DLT’de *kutul* ~ *kurtul-*“*Kurtulmak*” anlamına gelen iki farklı şekli vardır (2002). Kelimenin CC ‘de ise sadece *kutulmuş* (*-r-siz*) şekli vardır. Kelimenin bir başka türemiş şekli de olan *kurtumcalık* Gaziantep ağzında “Sıkıntıdan kurtulan insanın gönül borcunu ödemek için yaptığı şey”(DS), Hatay (Antakya Oğlakören köyü) ağzında “Zeytin toplama işi bittikten sonra işçilere verilen “kurtulma” yemeği”³, Sivas-Divriği’e bağlı Ödek köyü ağzında “Ekin, ot biçiminin sona ermesi üzerine yenilen tatlı veya verilen hediye” anlamıyla kullanılan bir kelimedir (http://www.odek-koyu.com/odekce_sozluk.htm). Farklı türemiş şekiller karşılaştırılarak açık olarak görülmeyen kökün *kurt-*~ *kut-* olduğu düşünülebilir.

2.2.11. <*sanç-“ saplamak”

* *sancak* ve *sancı* kelimelerinin kökü de sanç- “*Saplamak*” anlamındaki canlılığını yitirmiş bir köktür. Eren *sancak* kelimesi için < sanç- “Batırmak, saplamak” -ak eki ile yapıldığını belirtir (1999, s. 355). *sancı* “İç organlarda batar veya saplanır gibi duyulan nöbetlerle azalır çoğalan ağrı “ET ve OT < *sanç- “Batırmak, delmek, sokmak, dürtmek” - (i)ğ > ÖTT *sancı* (KBS). Her iki kelimenin kökü olan *sanç-* artık TT’de canlılığını yitirmiş olduğu için açık olarak görülmemektedir.

2.2.12. <* sak “Özenli, dikkatli, itinalı” (EUTS) kökünden sakın- < **sak+ı-n-* / *sak-ı-n-* / <**sak* + *ı-n-ca* <* *sak+la-* / <* *sak+la-n+baç* > *saklambaç* kelimeleri türemiştir. Fakat *sak* kökü canlılığını yitirmiş olduğu için kelimelerin kökü açık olarak görülmemektedir.

2.2.13. <*to- “doymak” (Gülensoy, 2007, s. 900)

tok “Açlığını gidermiş, doymuş” < to-k (FK+FİYE), *tok* < to-k (Sertkaya 2018:77), *to-d-* “*Doymak*” (Gabain, 1988, s. 300) > toy- > doymak” (Ergin, 1972, s. 215), *top* “Bütün, hep”, *top-* “Yığmak, toplamak” Gülensoy, Sertkaya ve Gabain gibi Nişanyan da *tok* ve *doymak-* kelimelerinin kökünün *to-* geldiği görüşündedir. Bu durumda *tok*, *doymak-* ve *top* < *to-p* (Gabain1988:54) kelimeleri aynı kökten türemiş kelimelerdir, <*to-fiil kökü aldığı -d- (FFYE), -k (FİYE), -p (FİYE) ekleri ile kaynaştığı için açık olarak görülmeyen köklere dendir.

2.2.14. <*tüğ- “dügümlemek”

<* *tüğ-* “*Dügümlemek*” (ETG), *düğün* < düğ-ü-n “*Bağ, düğüm, akit, evlenme akdi*”, *düğüm* < *düg-ü-m “*İplik, ip, halat gibi bükülebilir şeyleri kıvrıp kendi üzerine ve birbirine dolayarak yapılan boğum*” (TS),

³ Kaynak kişi: Tuğba Bozkuş

düğ-me < *düğ-me* “ Giyecek, yorgan vb.nin bazı yerlerine ilikleyici veya süs olarak dikilen kemik, metal, sedef gibi maddelerden yapılmış küçük tutturma aracı”(TS) kelimelerini karşılaştırarak ve ET ve OT’deki *tüg-~tüğ-* (EUTS, DLT) , < * *tüg-* “Düğümlemek” (ETG) köküne ulaşmak mümkündür. TT’de < **düğ-* bir kök fiil olarak canlılığını kaybetmiş ve açık olarak görülmeyen bir köktür.

2.2.15. < *uz

Türk masallarının başındaki “*az gittik uz gittik dere tepe düz gittik*” tekerlemesinde geçen *uz* kelimesi ile *az uz* ikilemesinde görülen *uz*’un anlamının *az*’ın zıt anlamlısı olduğunu düşünebiliriz. *uzun*, *uza-* ve *uzak* kelimeleri de bu düşüncüyü desteklemektedir. O hâlde *uzun* < **uz+u-n*, *uza-* < **uz+a-* ve *uzak* < **uz+a-k* kelimeleri kökü açık olarak görülmeyen kelimelerdendir.

2.2.16. < **yā-* “ Yanlış bir şey yapmak” > *yā-z-* “Yapmak, şaşmak” > *yā-z-uk* “ Günah, suç, kusur”

Yanıldım yazıldım ikilemesindeki *yazıl-* kelimesi ile ET’deki *yazuk* “Günah, suç, kusur” kelimesi TT’de *yazık* “Herkesi üzebilecek şey, günah” kelimeleri ET’deki “Şaşırmak, yanılmak’ anlamındaki < * *yā-z-* kökünden gelmektedir. (KB 205, 2516). Kök canlılığı kaybettiği için açık olarak görülmemektedir.

2.2.17. < *yay “yaz”

ET’de mevsim adları *yaz* (ilkbahar), *yay* (yaz), *küz* (güz, sonbahar), kışır (Önler, 2003, s. 71-80). Bunlardan yazın yerini ilkbahar alınca *yaz* da *yay*’ın yerine geçerek bahardan sonraki mevsimi karşılamış, *küz* > *güz* olarak sonbahar kelimesi ile birlikte aynı anlam için kullanılmakta, kış kelimesi hiç değişmeden canlılığını sürdürmektedir. Bunlardan *yay* kelimesi canlılığını yitirmiş bir kök olmakla birlikte *ya+la+g* > *yay+la-Ø* > *yayla* “dağlık, yüksek bölgelerde kışın hayat şartları güç olduğu için boş bırakılan yazın havası iyi ve serin olan, hayvan otlatma veya dinlenme yeri” (<https://sozluk.gov.tr/>) kelimesinin canlılığını yitiren kökü açık olarak görülmeyen bir kelimedir.

2.2.18. < *yoğ-

yoğun “ hacmine oranla ağırlığı çok olan, kesif; koyu, ağır, kalın” (KBS), *yoğur-* “Katı veya toz hâlindeki bir maddeyi herhangi bir sıvıyla karıştırarak hamur hâline getirmek; yoğun, koyu duruma getirmek” (KBS), *yoğurt* “maya katılarak yoğunlaştırılmış, beyaz, kıvamlı süt ürünü”(KBS) kelimelerinin anlamlarındaki ortaklık, köklerinin de ortak olduğunu göstermektedir. Canlılığını yitirmiş olan ve açık olarak görülmeyen < **yoğ-* ~ < **yuğ-* kökünü türemiş farklı gövdeler yardımı ile görebiliriz.

2.2.19. yō-n-

<* *yō-n-ga* “Kesilen, yontulan veya rendelenen bir şeyden çıkan parça, kamga”, <* *yō-n-t-* “Bir şeye istenilen biçimi vermek için dış bölümünü keskin bir araçla biçmek, kesmek” kelimelerinin canlılığını kaybetmiş ve açık olarak görülmeyen <* *yō-n-* kökünden türediği görülüyor.

2.3. Aldığı ekten türediği belli olan kelimeler:

2.3.1. +CI /+CU eki

*Kuyumcu

Kelime ilk olarak Kitāb-ı Mecmū-ı Tercümān-ı Türkî ve Acemî ve Muğalî’de *kümişçi* kelimesinin karşılığında “Gümüşçü, Türkmencede kuyumcu da denir.” şeklinde geçiyor. (Toparlı, 2000: 33), Tietze, *kuyum* kelimesinin ET’de *kuδ-* > *ku-y-* “Dökmek (sıvı için), koymak” kökünden fiilden isim yapma eki ile türediğini ifade ederek, kelimeye “Çeyiz, ev eşyası; tezvic olunan hatuna verdikleri levazım-i bettir; süs eşyası, mücevharat” anlamını vermiş, *kuyumcu* kelimesine de “Kıymetli metallere bilezik, yüzük, küpe vs. yapan ve satan kimse” şeklinde karşılık vermiş (Tietze, 2016, s. 461-462), Eren de aynı şekilde <* *kuy-* “Dökmek” fiilinden türediğini, kelimenin bu anlamı ile Türkmencede *guy-*, Sagay Türkçesinde *kus-*, Yakutçada *kut-* şeklinde yaşadığını belirtmiş aynı kökten türemiş *kuyum* kelimesinin Kazakçada “Döküm” anlamı ile yaşadığını belirtmiş (Eren, 1999, s. 315). Bütün bunlardan anlaşılacağı üzere sondan başa doğru gidersek + cı eki bugün TT’de işlek olarak kullanılan bir isimden isim yapım eki olup *şekerci*, *demirci*, *bakırcı*, *fırıncı* gibi meslek adları yapan bir ektir, -m eki de *özle-m*, *işle-m*, *gözle-m*, *doğ-u-m* gibi işlek olarak kullanılan fiilden isim yapım ekidir; geriye kalan *kuy-* kökü de ÖTT’de canlılığını kaybettiği için açık olarak görülmeyen bir köktür.

2.3.2.+sIz / sUz eki

***öksüz** :ET *ög* ‘Ana, üvey ana’, *ög + süz* ‘öksüz, yetim, şahıs adı’ (Gabain, 1988:290); DLT’de kelimeye “Yetim” karşılığı verilmiş (Ercilasun, 2016, s.785); TT ”öksüz, anası ölmüş olan çocuk” (TS); Kuzey grubu Türk lehçelerinde kelime bu anlamı veya *ögsüz kat* (dul kadın) anlamı ile yaşamaktadır. Kelimenin ET’deki *ög* ‘ana’ kelimesine +süz eki getirilerek yapıldığı açıktır (Eren, 1999, s. 315). Bütün bunlardan anlaşılıyor ki TT’de işlek olarak kullanılan +sIz/ +sUz isimden isim yapım eki ekiyle türemiş bu kelimenin kökü açık olarak görülmemektedir.

***ıs+sız**: TS’de “Sahipsiz, hareketsiz, sessiz” anlamı verilmiş olan bu kelimenin +sIz / +sUz ekiyle kaynaştığı görülmektedir. O hâlde kelime

< 1s+sız (İK + İİYE)şeklinde çözümlenmelidir. *Is* nedir sorusunu ise şu şekilde açıklayabiliriz: ET *idi* “Sahip, bey” (EUS), < * idi+sız >> * içi+sız >> * iyi+sız >>* i:sız > ıssız (KBS) şeklinde bir gelişim gösteren bu kelime ÖTT’de canlılığın yitirmiştir. Bu durumda *ıssız* kelimesi de aldığı ekten türediği belli olan kökü gizli kelimelerdendir.

2.3.3. +IA- eki

***anla**-< an+la- <* ET an+la- OT an “Düşünce, idrak, anlayış” (KBS).+IA eki ETden beri Türkçede oldukça işlek olarak kullanılan isimden fiil türeten bir ektir. Bu sebeple de /la-le/ ses birimini gördüğümüz kelimeleri çözümlerken oldukça derin düşünmeliyiz. Nitekim *anla-* kelimesi bu tür bir kelimedir. İşlek olan eki çıkarıp kalan parçayı Türkçenin derinliklerinde arayınca bu kelimenin artık canlı olarak kullanılmayan bir kök olduğunu görüyoruz.

***dinlemek** < tıng “ seda, ses perdesi, ton”, tıngla-“Dinlemek, kulak asmak”(EUS) tıngla- “ dinlemek” (DLT) şeklinde tanıklarını bulduğumuz canlılığını yitiren köke ancak aldığı ek yardımıyla ulaşmak mümkün olmaktadır.

2.3.4. –kın eki

***çapkın** < çap-kın <*çap- “ Yüzmek, vurmak.” (<http://www.lugatim.com26/11/2019>)

2.3.5. –DUk eki

“*Ne idüğü belirsiz*” kalıp ifadesindeki *idüğü* kelimesi TT’de ek fiil olarak kullanılan *i-* fiilinin anlamlı arkaik şeklidir ve bu kalıplaşmış kelimenin kökü açık olarak görülmemektedir. <*i-dük+ü* kelimesinin kökü *i-* “Olmak” ET’de er- 1. İmek, olmak. 2. Mevcut olmak, var olmak. 3. Vuku olmak, bulmak 4. Bulunmak 5. Ait, ilgili olmak 5. Deskriptif fiili olarak (EUTS). O halde *idüğü* kelimesi kökü açık olmayan bir kelimedir.

2.4.Türemiş şekil ile arasında anlam bağı zayıfladığı için görülmeyen kökler:

2.4.1.taş + ı-

taş: dış, TT’de *Taşeli*, *Taşucu* gibi yer adlarındaki **taş** ile **taşra** ve **taşralı taş**= ET ve OT (KBS), TT’deki taş- < taş+ı- ,*taşıt* <*taş+ı-t*, *taşır*- <*taşır*-kelimelerinin türemiş şekillerinin anlam bağlantısı kopmuş olan kökleri *taş* açık olarak görülmeyen bir köktür.

2.4.2. <*öte < öt-e “geçmek”

Öte “1. Daha uzaktaki yer, iki uzaklıktan daha uzak olanı. 2. Öbür taraf, öbür yan, uzakça olan yer.” (<http://www.lugatim.com/>)

2.4.3.<* kuz

kuz “ET ve OT’deki “Güneş görmeyen yer, gölgeli yer” kökünden türemiş olan *kuzey* <kuz+ey (KBS) “ Güney karşıtı yön” kelimesi, kökü

ile anlam bağlantısı zayıfladığı için kökü açık olarak görülmeyen kelimelerdendir.

2.4.4. <* kon-

Konuş- “ bir dilin kelimeleriyle düşüncesini sözlü olarak anlatmak” fiili, *kon-* “kuş, kelebek, uçak, toz vb. bir yere inmek” (TS) fiilinden türemiş kelimedir, eskiden telefon vs. olmadığı için insanlar sözlü iletişim kurabilmek için aynı mekânda konaklamak durumundadırlar. Ancak günümüz TT’de kelimenin kökü ile kazandığı yeni anlam arasında anlam bağı zayıflamıştır. Bu sebeple kelimenin kökü açık değildir.

2.4.5. < don “ Giyecek elbise, don”(EUTS)

ET’de genel olarak “Giysi, elbise” anlamındaki kökten ÖTT’de *donat-*, *donan-*, *donanma* kelimeleri türemiştir. Ancak, kök zamanla anlam daralması ile “ Vücûdun belden aşağı kısmına ve tenin üstüne giyilen iç çamaşırı, külot” (TS) karşılığında kullanılmaya başlamıştır. Kökle türemiş şekil arasındaki anlam bağının zayıflamaması ile *donat-*, *donan-*, *donanma* kelimelerinde kök açık olarak görülmez olmuştur.

2.5. İkilemelerde yakın anlamlısı veya zıt anlamlısı ile birlikte kullanılan canlılığını yitirmiş kökler:

2.5.1. bet beniz <* bet

Bet beniz ikilemesindeki *beniz* kelimesiyle yakın anlamlı olarak kullanılan *bet* halk ağzında “Yüz” anlamında kullanılmaktadır (KBS), Eski Uygur Sözlüğünde *bet* kelimesini e ~i nöbetleşmesi örneği ile *bit* “bet, beniz, yüz” olarak görüyoruz (Caferoğlu, 1968, s. 45).

2.5.2. eğri büğrü <*büğrü

Eğri büğrü ikilemesinde görülen bu kelime *bük-* fiil kökünün –ür- fiilden fiil yapım eki ve -ü zarf- fiil eki almış şeklidir. <* bük-ür-ü > büğürü > büğürü > büğrü. büğrü “ Eğri.” (EUTS)

2.5.3. ev bark <*bark

bark : Ev sözcüğüyle birlikte kullanılan sözcük. OT” mülk ET “Hükümdar sarayı, ev, mülk.” (EUTS), An Ağ. “1. Otel. 2. Park. 3. Bahçe” (KBS) kararagâh”, Ş.Tekin’e göre “ Türbe, anıt kabir; içi ve dışı kabartmalarla tezyinatla (veya heykele) ve kitabelerle donatılmış bina” <* bar-ak (Tekin, 1999, s. 10-12).

2.5.4. evire çevire <*evire

evire çevire ikilemesindeki *ev-* fiilini Anadolu ağızlarında “ekmek çevirmek için kullanılan bir tür araç” *evrağaç/ evrengeç* (Öztürk 2009) kelimelerinde görmek mümkündür. Çevir- fiili ile eş anlamlıdır. ET’de aynı kökten türemiş *evir* “daire, çember, muhit ”, *evirmek* “evirmek, çevirmek”, *evrilmek* “evrilmek, dinini değiştirmek, çevrilmek,

dönmek, davranmak” kelimeleri vardır (EUTS). Ölçünlü TT’de *ev*-fiil kökü canlılığını yitirmiş açık olarak görülmeyen bir köktür.

2.5.5. yayan yapıldak <* yapıldak

yapıldak” çıplak” < yabıtak > yapıtak > yapı(l)tak > yapıldak (KBS)

2.5.6. yırtık pırtık < *pırtık

Bu ikilemedeki *pırtık* “Eski, yırtık”< pırt-ı-k “ bulunduğu yerden dışarı çıkmak, kaçmak, yerinden çıkmak, sapmak, kaymak” kelimesi *yırtık* kelimesi ile yakın anlamlı bir kelime olup kökü açık olarak görülmeyen bir kelimedir.

2.5.7. yorgun argın <*argın

argın < ar- fiil kökünden – gın eki ile türemiş olup *armak* ET’de“ 1. Aldatmak. 2. Yorulmak 3. Girmek, hulûl etmek.”(EUTS) anlamlarıdır. *Yorgun argın* ikilemesinde *yorgun* kelimesi ile yakın anlamlı olan *argın*, TT’de ar- şekliyle çekime girmediği için bir fiil olarak canlılığını kaybetmiştir ve kökü açık değildir.

2.6.İki kelimenin birleşmesinden oluştuğu için görülmeyen kökler:

2.6.1. öbür ~ öbürü

Ol işaret sıfat ı ile *bir* sayı isminin birleşmesiyle kelime *olbir*, *ol* işaret sıfatındaki –l- ünsüzünün düşmesiyle kelime *obir* şeklini almış o-i > ö-i > ö-ü gerileyici ve ilerleyici iki yönlü benzeşmeyle *öbür* biçimini almış ve iki kök de artık görülmez olmuştur.

2.6.2. kumral

< koņur “kestane rengi + al” al, kırmızı” > koņral (KBS) Kelimede öncelikle *toņuz* > *domuz*, *köñlek* > *göñlek* , *koņşı* > *komşu* örneklerinde olduğu gibi Türkçede görülen $\eta > m$ değişikliği ile kelime *komral* olmuş > son olarak da *o>u* ünlü daralmasıyla kelime bugünkü şeklini almış ve iki kelimenin de kökü görülmez olmuştur.

2.6.3. Öyle, böyle, şöyle

Bu üç kelimenin oluşum şekli aşağı yukarı aynı olduğu için tek maddede verilmişlerdir. *Öyle* “o şekilde, o tarzda, o biçimde” < *ol +ile* > *ö+ile* > *ö-y-ile* > *öyle*; *böyle* “ bu şekilde” < bu +ile > bu-y-ile > *büyile* > *büyle* > *böyle*; *şöyle* “ şunun gibi” *şol+ ile* (Nişanyan),*uş+ öyle* (KBS) *şöyle* kelimesinin oluşumu Nişanyan’ın iddia ettiği gibi de olsa Gülensoy’un (2007) iddiası gibi de olsa her iki hâlde de kelimeler birleştiği için kök açık olarak görülmemektedir.

2.6.3. seksen/ doksan

Türkçe sayı isimlerinden seksen ve *doksan* kelimeleri tarihi süreç içerisinde sekiz + on > sekzon > sekzan > seksan > seksen (EUTS);

tokuz+on > dokzan > doksan (TDES) şeklinde değişim geçiren kelimelerdir. *seksen* ve *doksan* kelimeleri bünyelerindeki iki kökün kaynaşması ile tek kelime hâline gelmişler ve bu durumda kökü açık olarak görülmeyen kelime konumundadırlar.

2.6.4. altmış /yetmiş

altmış < altı+mis “altı on” (TDES) *yetmiş* < yeti+ mis “yedi on” (TDES) Bu iki birleşik kelimedede yapıyı oluşturan *mis* “on” Ural kolundan bir dilden alınmış bir kelime olması bu iki kelimenin köklerinin daha çok gizlenmesine neden olmuştur.

2.6.5. ne+asıl > nasıl, ne+için > niçin (KBS)

2.6.6. uş+ol > şol > şo > şu, uş+emdi > şemdi > şimdi (KBS)

ET'nin ön sesleri arasında ş- sesi yoktur. Bugün Türkçede ç-> ş- değişimi geçirmiş sınırlı sayıda kelime vardır. (Karaağaç, 2012, s. 224). Her iki kelime birleşirken meydana gelen ses değişiklikleri ve ses düşmeleri sonucunda açık olarak görülmez olmuşlardır.

Sonuç

Türkçede kökü açık olarak görülmeyen kelimeler tabii ki bu yazıdaki kelimelerle sınırlı değildir, bizim tespit ettiğimiz ama biraz daha araştırma gerektirdiği için yazıya dahil etmediğimiz kelimeler yanında, bizim tarafımızdan görülmeyen kelimeler de mutlaka vardır. Bu çalışma daha önce de belirtildiği gibi bir etimoloji çalışması değildir. Çalışmada Türkçenin fonetik ve morfolojik özellikleri dikkate alınarak fark edilebilecek kelime kökleri açığa çıkarılmaya çalışılmıştır.

Çalışmada öncelikle ses değişikliği geçirdiği için görülmeyen kökler üzerinde durulmuş, bu bölümde ünsüzlerde meydana gelen değişimler sonucunda görülmeyen kelimelerden *tepme* > *tekme*, *koş-* > *komşu*, *iz* > *iste-*, *batır-* > *bayrak*, *göm-* > *kömür* dikkat çekicidir. Ünlülerdeki ses değişimleri sonucunda görülmeyen köklerden *isi* > *ısı* değişimi geçirdiği için *isilik* kelimesinin görülmeyen kökünün *sıcak* ve *sıtma* kelimelerinin de kökü olduğunu görmek için *isi* > *ısı* > *ısıcak* > *sıcak* ; *isi* > *ısı* > *ısıtma* > *sıtma* değişimini izlemek gerekmektedir.

Canlılığını kaybetmiş *tüken-* / *tüket-* , *öğren-* / *öğret-*, *dağıl-* / *dağıt-* / *dağınık*, *avun-* / *avut-*, *yıpran-* / *yıprat-*; *ilgi*, *ilik*, *ilginç*; *düğme* / *düğün* / *düğüm*, *sancak* / *sancı* gibi kelimelerin köküne türemiş farklı gövdelerdeki semantik ve fonetik benzerlikten hareketle ulaşmak mümkün olmaktadır.

Açık olarak görülmeyen köklere ulaşmanın bir başka yolu da *öksüz*, *anla-* *dinle-* gibi aldığı eklerden yola çıkarak köke ulaşmaktır. Ayrıca ikilemeleri inceleyerek *ev-* , *pirt-*, *ar-* gibi köklerin izini bulmanın mümkün olduğu görülmüştür. Zaman içinde kaynaşmış birleşik

kelimelerin kapalı kökleri saklayan yapılar olduğu *sekizon* > *seksen*, *obir* > *öbür*, *uşemdi* > *şimdi gibi* örneklerden anlaşılmaktadır.

Fonetik, morfolojik ve semantik bazı değişimler kökü açık olarak görülen bir dil olan Türkçede bazı köklerin açık olarak görülmesini zorlaştırmıştır. Bu yazıda bu konuya dikkat çekilmeye ve kapalı köklere ulaşma yolları aralanmaya çalışılmıştır

KISALTMALAR

- BT:** Batı Türkçesi
ÇTL: Çağdaş Türk Lehçeleri
DLT: Divanu Lügati't-Türk (Ercilasun, A. Bican –Akkoyunlu, Ziyat (2014) *Kaşgarlı Mahmut Dîvânı Lugâi't-Türk Giriş-Metin-Çeviri-Notlar-Dizin*. Ankara: TDK Yayınları)
DS: Derleme Sözlüğü (TDK (2009). *Türkiye'de Halk Ağzından Derleme Sözlüğü. C.IV*. Ankara: TDK Yayınları.)
EAT: Eski Anadolu Türkçesi
ET: Eski Türkçe
ETG: Eski Türkçenin Grameri (Gabain, A. Mary (1988).*Eski Türkçenin Grameri*. Ankara: TDK Yayınları.)
EUT: Eski Uygur Türkçesi.
EUTS: Eski Uygur Türkçesi Sözlüğü (Caferoğlu, Ahmet (1968). Eski Uygurca Sözlük. İstanbul: Türk Dil Kurumu Yayınları.)
FFYE: Fiilden fiil yapım eki
FİYE: Fiilden isim yapım eki
FK: Fiil kökü
İFTE: İsimden fiil yapım eki
İİYE: İsimden isim yapım eki
İK: İsim kökü
KBS: Köken Bilgisi Sözlüğü (Gülensoy, Tuncer (2007). *Türkiye Türkçesindeki Sözcüklerin Köken Bilgisi Sözlüğü*. Ankara:TDK Yayınları.)
KK: Köktürk Kitabeleri
OT: Orta Türkçe
TDES: Türk Dilinin Etimolojik Sözlüğü ((Eren, Hasan (1999). *Türk Dilinin Etimolojik Sözlüğü*, Bizim Büro Basımevi, Ankara.)
Tar.S: Tarama Sözlüğü (TDK (2009). *XIII Yüzyıldan Beri Türkiye Türkçesiyle Yazılmış Kitaplardan Toplanan Tanıklarıyla Tarama Sözlüğü C.IV.(3. Baskı)*. Ankara: TDK Yayınları.
TS: Türkçe Sözlük (TDK (2005).*Türkçe Sözlük* (10. Baskı). Ankara: TDK Yayınları.)
TT: Türkiye Türkçesi
TTL: Tarihi Türk Lehçeleri

KAYNAKLAR

- Akar, A. (2019). *Düşünen Türkçe*. İstanbul: Ötüken Yayınları.
- Arat, R. R. (1979). *Kutadgu Bilig III, İndeks*, (Haz. ERASLAN Kemal, SERTKAYA Osman Fikri., YÜCE Nuri.). İstanbul: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları: 47, Seri: IV-Sayı: A 12.
- Ata, A. (1998). *Nehcü'l- Feradis-III* dizin- Sözlük. , Ankara: TDK Yayınları.
- Banguoğlu, T. (2015). *Türkçenin Grameri*. Ankara: TDK Yayınları.
- Başdaş, C. (2010) "Türkiye Türkçesinde Aslı Uzunluk Belirtileri", *Turkish Studies / Türkoloji Araştırmaları*, Volume 2/2, Spring 2007.
- Caferoğlu, A. (1968). *Eski Uygurca Sözlük*. İstanbul: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Clauson, S. G. (1972). *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth- Century Turkish*, Oxford.
- Demirel, E. (2017). "Orta Türkçe Sözlüklerinde Zetasizm / Rotasizm", *Dil Araştırmaları*, Güz 2017/21: 143-160.
- Ercilasun, A. B. (2015). *Türk Dili Tarihi*. Ankara: Akçağ Yayınları.
- Ercilasun, A. B. –Akkoyunlu, Z. (2014). *Kaşgarlı Mahmut Dîvânü Lugâi't-Türk Giriş-Metin-Çeviri-Notlar-Dizin*. Ankara: TDK Yayınları
- Ercilasun, A. B. (2002). *Kars İli Ağızları-Ses Bilgisi-*. Ankara: TDK Yayınları.
- Eren, H. (1999). *Türk Dilinin Etimolojik Sözlüğü*, Bizim Büro Basımevi, Ankara.
- Ergin, M. (1991). *Dede Korkut Hikâyeleri –Metin-inceleme-İndeks*, TDK Yayınları, Ankara, s.172
- Ergin, M. (1972). *Türk Dil Bilgisi*. 18. Baskı. İstanbul: Bayrak Basım, Yayım, Tanıtım.
- Gabain, A .M. (1988). *Eski Türkçenin Grameri*. Ankara: TDK Yayınları.
- Gülensoy, T. (2007). *Türkiye Türkçesindeki Sözcüklerin Köken Bilgisi Sözlüğü*. Ankara:TDK Yayınları.
- Gülensoy, T. (1988). *Kütahya ve Yöresi Ağızlar.*, Ankara: TDK Yayınları.
- Karaağaç, G. (2012). *Türkçenin Dil Bilgisi*, Ankara, Akçağ yayınları.
- Korkmaz, Zeynep (2005). "uçun-üçün-için Edatının yapısı Üzerine", *Türk Dili Üzerine Araştırmalar*, TDK Yayınları, Ankara.
- Korkmaz, Z. (2003). *Türkiye Türkçesi Grameri (Şekil Bilgisi)*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Önler, Z. (2003). "Türkçe Mevsim adları Üzerine", I. *Edirne Kültür Sempozyumu* 23-25 Ekim 2003, s.71-80
- Özçelik, S. (2016). *Dede Korkut –Dresden Nüshası-C.II*, TDK yayınları, Ankara.
- Öztürk, J. (2009). *Hatay Ağzı*. Adana: Karahan Kitabevi.
- Öztürk, J. (2018). "Türk Dilinde Daha Çok Çaba İsteyen Değişimler". *Uluslararası Türkçe Edebiyat Kültür Eğitim Dergisi (TEKE)* Sayı:6/4 2017 s.2182-2208.
- Sâmî, Ş. (2010). *Kamus-î Türkî*, Haz. Paşa Yavuzarslan. Ankara: TDK Yayınları.
- Şahin, H. (2003). *Eski Anadolu Türkçesi*: Ankara: Akçağ Yayınları.
- TDK (2005). *Türkçe Sözlük* (10. Baskı). Ankara: TDK Yayınları.
- TDK (2009). *Türkiye'de Halk Ağzından Derleme Sözlüğü. C.IV* . Ankara: TDK Yayınları.

- TDK (2009). *XIII Yüzyıldan Beri Türkiye Türkçesiyle Yazılmış Kitaplardan Toplanan Tanımlarıyla Tarama Sözlüğü C.IV.(3. Baskı)*. Ankara: TDK Yayınları.
- Tekin .Ş. (1999). *İştikakçının Köşesi* . İstanbul: Dergâh Yayınları.
- Tietze, A. (2016). *Tarihi ve Etimolojik Türkiye Türkçesi Lügati*. Ankara: TÜBA Yayınları,
- Timurtaş, F. K. (1977). *Eski Türkiye Türkçesi, XV. Yüzyıl: Gramer, Metin, Sözlük*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları.
- Tulum, M. (2011). *17. Yüzyıl Türkçesi ve Söz Varlığı*. Ankara: TDK Yayınları.
- Yüce, N. (1993). *Mukaddimetü'l Edeb*. Ankara: TDK Yayınları.
- <http://www.nisanyansozluk.com>
- http://www.odek-koyu.com/odekce_sozluk.htm
- <http://www.tdk.gov>